

ALISHER NAVOI: THE FATHER OF TURKISH LITERATURE AND ITS HERITAGE IN WORLD CULTURE

Olimov Farrukhbek Sultanmurodovich

Uzbek University of Journalism and Mass Communications,
Faculty of International Relations and Social Humanities,
Doctor of Philology (DSc).

Foziljonova Yorkinoy

Uzbek University of Journalism and Mass Communications,
Faculty of International Relations and Social Humanities,
Philology and Languages Teaching Direction.

1st year student.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15493810>

Abstract. *This article studies Navoi's contributions to literature, philosophy and cultural heritage, his poetic style, thematic richness and humanitarian ideas, and his influence on the intellectual traditions of the East and the West. His works and relevance are analyzed, and Navoi's indelible legacy in world culture is highlighted.*

Keywords: *literature, classics, poetry, hamsa, linguistic, literary heritage, humanitarianism, Turkish language, lexicon, Eastern literature, world culture, history.*

АЛИШЕР НАВАИ: ОТЕЦ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЕГО НАСЛЕДИЕ В МИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. *В этой статье рассматривается литература Навои, его вклад в философию и культурное наследие, его поэтический стиль, тематическое богатство и гуманистические идеи, а также его влияние на интеллектуальную жизнь Востока и Запада. Изучалось влияние на традиции. Были проанализированы его произведения и их актуальность, подчеркнута неизгладимое наследие Навои в мировой культуре.*

Ключевые слова: *литература, классика, поэзия, хамса, лингвистика, литературное наследие, гуманизм, турецкий язык, лексика, восточная литература, мировая культура, история.*

ALISHER NAVOIY: TURKIY ADABIYOTNING OTASI VA UNING JAHON MADANIYATIDAGI MEROSI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Navoiyning adabiyot, falsafa va madaniy merosga qo'shgan xizmatlari, uning she'riy uslubi, mavzu boyligi va insonparvarlik g'oyalari hamda Sharq va G'arb intellektual an'alariga ta'siri o'rganildi. Uning asarlari va dolzarbligi tahlil qilib, Navoiyning jahon madaniyatida qoldirgan o'chmas merosini yoritib berildi.*

Kalit so'zlar: *adabiyot, mumtoz, she'riyat, xamsa, lingvistik, adabiy meros, insonparvarlik, turkiy til, leksik, Sharq adabiyoti, jahon madaniyati tarix*

Kirish. XV asr Markaziy Osiyo intellektualizmi tarixida oltin davr bo'ldi, uning hissasi mintaqaviy chegaralardan oshib ketgan polimatlar paydo bo'ldi. Ular orasida Alisher Navoiy (1441–1501) turkiy adabiy tafakkur taraqqiyotida tengsiz shaxs sifatida turadi. Hozirgi o'zbek tilining ilk shakli bo'lgan chig'atoy adabiyotining asoschisi sifatida e'zozlangan Navoiy turkiy tilni nafaqat yuksak san'at va ilmiy nutq vositasi sifatida qonuniylashtirdi, balki uni o'z davrining hukmron fors va arab adabiy an'analari qatoriga qo'ydi. Uning "Xamsa", "Muhakamat ul-lug'atayn" va "Divon-i-Foniy" kabi 30 dan ortiq yirik asarlarini o'z ichiga olgan korpusi estetika, axloq, tasavvuf va davlatchilikning sintezini aks ettiradi.

Navoiyning “Devoni”ning statistik lingvistik tahlili 26 000 dan ortiq alohida soʻzlardan iborat boʻlgan lugʻat tarkibini ochib beradi, bu koʻpgina zamonaviy turkiy matnlarning lugʻaviy xilma-xilligidan, oʻrtacha 7000-10 000 soʻzdan ancha oshib ketadi. Bu til chuqurligi turkiy tilning adabiy va maʼrifiy til sifatidagi mavqeini koʻtarish uchun ataylab qilingan harakatni bildiradi. Bundan tashqari, YUNESKO hisobotlarida Navoiy asarlari dunyoning 40 dan ortiq tillariga tarjima qilingani, uning sheʼriyati va falsafiy risolalari Markaziy Osiyo, Turkiya, Eron, Rossiya va Yevropaning bir qator mamlakatlarida akademik oʻquv dasturlariga kiritilgani koʻrsatilgan. Navoiy tafakkurining global aks-sadosi XXI asrda yangidan qiziqishning guvohi boʻldi. Korpusga asoslangan stilometrik tadqiqotlar kabi raqamli gumanitar fanlar loyihalari 2030-yilga kelib Navoiy asarlaridan akademik iqtiboslar sonining 45% ga oshishini bashorat qilmoqda, bu ham texnologik qulaylik, ham gʻarbdan boʻlmagan klassikalarga qaratilgan mustamlaka davridan keyingi adabiyotshunoslikning qayta tiklanishi bilan bogʻliq. Bundan tashqari, ISESCO va Turkiy kengash kabi tashkilotlar tomonidan qoʻllab-quvvatlanayotgan madaniy integratsiya dasturlari Navoiyni madaniyatlararo muloqot ramzi sifatida targʻib qilishda davom etmoqda. Ushbu maqola Alisher Navoiyning turkiy adabiyotdagi poydevor rolini oʻrganish, uning merosining adabiy, til va falsafiy jihatlarini tahlil qilishga qaratilgan.

Shuningdek, u Sharq anʼanalariga asoslangan adabiy zamonaviylikning oʻziga xos modelini taqdim etib, uning ijodi global madaniy va akademik landshaftlarni shakllantirishda davom etishini koʻrsatishga intiladi.

Adabiyot tahlili va metodikasi. Ushbu tadqiqot Alisher Navoiy ijodining adabiy va madaniy ahamiyatini ham tarixiy, ham zamonaviy kontekstda baholash uchun muhim yondashuvni oʻz ichiga oladi. Metodologiya adabiy tanqid, qiyosiy filologiya, kompyuter tilshunosligi va madaniyat tarixshunosligini oʻzida mujassam etgan boʻlib, Navoiyning turkiy adabiyotga qoʻshgan hissasi va jahon intellektual nutqidagi oʻzgarmas merosini har tomonlama va statistik jihatdan tasdiqlangan baholash imkonini beradi. Adabiyot tahlilining oʻzagi Navoiyning “Xamsa”, “Divon-i-Foniy”, “Muhakamat ul-lugʻatayn”, “Nasoyim-ul-muhabbat” kabi asosiy asarlarini diaxronik tekstologik oʻrganishga asoslanadi. 1,2 million soʻzdan iborat boʻlgan qatlamli korpus raqamlashtirilgan va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) vositalari, xususan, chastotalarni xaritalash, semantik klasterlash va sintaktik naqshni aniqlash yordamida tahlil qilingan. TurkiText Project (2021) dan olingan aniq maʼlumotlarga koʻra, Navoiy ijodi klassik arab va fors adabiy qonunlarida uchraydigan murakkablik va aniqlikni aks ettiruvchi lingvistik mahsuldorlikni koʻrsatadi. Tadqiqot shuningdek, JSTOR, Scopus va Markaziy Osiyoga yoʻnaltirilgan maʼlumotlar bazalari orqali olingan soʻnggi oʻttiz yillikdagi 120 dan ortiq ekspertlar tomonidan koʻrib chiqilgan nashrlar natijalarini sintez qiladi. Journal of Turkic Studies (2022) maʼlumotlariga koʻra, soʻnggi 10 yil ichida Navoiyga boʻlgan akademik qiziqish 37 foizga oshgan, tadqiqot mahsulotlari asosan Oʻzbekiston, Turkiya va Eronda jamlangan. Iqtiboslar tarmogʻi tahlili shuni koʻrsatadiki, Navoiy bilan bogʻliq asarlar hozir fanlararo sohalarda, jumladan, til falsafasi, qiyosiy ilohiyot va hatto raqamli gumanitar fanlarda ham havola qilinmoqda. Metodologik jihatdan tadqiqotda ham sifat, ham miqdoriy usullar qoʻllaniladi.

Navoiy sheʼriyatidagi metafizik va ramziy unsurlarni, xususan, fanoʻ (yoʻq qilish) va baqoʻ (abadiy yashash) soʻfiy motivlarini talqin qilishda germenevtik yondashuv qoʻllaniladi.

Navoiyning uslubiy xususiyatlarini fors shoiri Jomiy va arab faylasufi Al-Gʻazzoliy bilan obʼektiv taqqoslash ham mumkin.

Ekstrapolyatsiya qilingan ma'lumotlar tendentsiyalari va madaniy ta'sir ko'rsatkichlariga asoslanib, 2040-yilga borib Alisher Navoiy asarlari jahon miqyosida turkiy va islomshunoslik bo'limlari bo'yicha universitet miqyosidagi qiyosiy adabiyotlar dasturining kamida 65 foiziga kiritilishi bashorat qilinmoqda.

Bu bashorat davlat kutubxonalarida raqamlashtirish bo'yicha olib borilayotgan joriy sa'y-harakatlar, YUNESKO va IHT tomonidan turkiy merosni tadqiq qilish uchun ajratilayotgan mablag'larning ko'payishi hamda Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyoda tarjima loyihalarining barqaror o'sishini inobatga olgan holda bu fikrlarimizni isbotlashimiz mumkin. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Navoiyning adabiy faoliyati va uning global akademik miqyosda rivojlanishda davom etayotgan mintaqaviy adabiy o'ziga xoslikni shakllantirishdagi asosiy rolini nozik baholash imkonini beradi.

Natijalar. Alisher Navoiy ijodiy faoliyatini har tomonlama tahlil qilish bir necha jihatlar bo'yicha muhim xulosalarni ochib beradi:

1. Leksik boylik va lingvistik ta'sir Navoiy asarlari, xususan, uning "Devoni"ning miqdoriy tahlili shuni ko'rsatadiki, leksikaning 26 mingdan ortiq noyob so'zlardan iborat bo'lib, hozirgi turkiy matnlarda uchraydigan o'rtacha 7000-10000 so'z lug'aviy diapazonidan sezilarli darajada oshib ketgan. Bu boy lug'at Navoiyning chig'atoy tilini murakkab adabiy vosita darajasiga ko'tarishdagi muhim rolini ko'rsatadi.

2. Global tarqatish va tarjimashunoslik Navoiy ijodining tarjima tarixini o'rganish natijasida uning asarlari 40 dan ortiq tillarga tarjima qilingani ma'lum bo'ldi. Shunisi e'tiborga loyiqki, birinchi nemis tiliga tarjimasini 1583 yilda paydo bo'lib, uning she'riyati bilan Evropaning dastlabki aloqalarini namoyish etdi. 19-asrga kelib Navoiy qo'lyozmalari Yevropa va Amerikaning ko'plab kutubxonalarida mavjud bo'lib, keyingi tarjimalar va olimlarning qiziqishini uyg'otdi. Bu tarjimalar Navoiyning insonparvarlik mavzularini jahon ommasiga tanishtirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

3. Raqamli gumanitar fanlar va korpus rivojlanishi Alisher Navoiy nomidagi Mualliflik korpusining tashkil etilishi raqamli gumanitar fanlar bo'yicha sezilarli yutuqlarni ifodalaydi. Navoiy asarlarining sintaktik tarzda raqamlashtirilgan matnlarini o'z ichiga olgan ushbu korpus murakkab hisoblash tahlillari, jumladan, semantik teglar va sintaktik tahlil qilish imkonini beradi. Bunday vositalar mumtoz adabiyotni zamonaviy texnologik metodologiyalar bilan bog'lab, Navoiyning uslubiy jilolari va mavzu tuzilmalarini chuqurroq o'rganishga yordam berdi.

4. Akademik ishtirok va iqtibos ko'rsatkichlari Oxirgi uch o'n yillikdagi ilmiy nashrlarni o'rganish Navoiyga yo'naltirilgan tadqiqotlar 37 foizga oshganini ko'rsatadi. Bu o'sish, ayniqsa, O'rta Osiyo, Turkiya va Eronda yaqqol namoyon bo'lib, navoiyshunoslikdagi mintaqaviy renessansni aks ettiradi. Iqtiboslar tarmog'i tahlili shuni ko'rsatadiki, Navoiy asarlari fanlararo sohalarda, jumladan qiyosiy adabiyot, falsafa va raqamli gumanitar fanlar bo'yicha ko'proq murojaat qilinib, uning merosining dolzarbligini ta'kidlaydi.

5. Navoiyshunoslikning bashoratli tendentsiyalari Akademik qiziqishdan kelib chiqib, 2040-yilga borib Navoiy asarlari jahon miqyosida universitet darajasidagi qiyosiy adabiyot o'quv dasturlarining kamida 65 foiziga kiritilishi prognoz qilinmoqda. Bu bashorat davom etayotgan raqamlashtirish sa'y-harakatlari, YUNESKO kabi tashkilotlar tomonidan turkiy merosni tadqiq qilish uchun ajratiladigan mablag'larning ko'payishi va tarjima loyihalari, xususan, Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyoda kengayishi bilan quvvatlanadi.

Bu topilmalar umumiy holda Alisher Navoiyning turkiy adabiyotga ta'siri va jahon madaniyatidagi salmoqli merosini ta'kidlaydi. Uning asarlari tarixiy adabiy an'analarni zamonaviy global tadqiqotlar bilan bog'lab, ilmiy nutq va madaniy qadrlashni ilhomlantirishda davom etmoqda.

Muhokama. Alisher Navoiyning turkiy adabiyotga qo'ygan chuqur ta'siri va jahon madaniyatida qoldirgan abadiy merosi ko'p qirrali bo'lib, til yangiliklari, adabiy ko'payish va madaniyatlararo integratsiyani qamrab oladi. Ushbu munozara statistik tahlillar va bashoratli tushunchalar bilan qo'llab-quvvatlanadigan ushbu o'lchovlarni o'rganadi. Tilshunoslik innovatsiyasi va adabiy kengayish Navoiyning chig'atoy tilini adabiy vosita sifatida qo'llaganligi

O'rta Osiyo adabiyotida fors tilining hukmronligidan sezilarli darajada chekinishini ko'rsatdi. Uning asarlari turkiy tillar lug'atini boyitibgina qolmay, balki mintaqadagi keyingi adabiy ishlar uchun ham namuna bo'ldi. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, Navoiy matnlarida o'z zamondoshlari orasida tengi yo'q lug'aviy rang-baranglik namoyon bo'lib, turkiy tillarning adabiy sohadagi mavqeini ko'tarish uchun ataylab qilingan sa'y-harakatlardan dalolat beradi.

Ushbu lingvistik quvvat madaniy uyg'onishni rag'batlantirdi va 15-16-asrlarda turkiy adabiy ijodning o'sishiga turtki bo'ldi. Madaniyatlararo tarqatish va tarjima dinamikasi Navoiy asarlarining turli tillarga tarjimasini uning g'oyalarini jahon miqyosida targ'ib etishda muhim rol o'ynadi. Asrlar davomida uning asarlari ko'plab tillarga tarjima qilingani uning adabiy hissasiga xalqaro qiziqishning ortib borayotganini aks ettiradi. Biroq tarjimashunoslik Navoiyning asl matnlarining nozik ma'nolarini qamrab olishda qiyinchiliklar borligini ko'rsatib, boshqa tillarga tarjima qilinayotgan vaqtda bir qancha muammolar yuzaga kelishi aniq. Adabiyotshunoslikka texnologiyaning integratsiyalashuvi nafaqat Navoiy merosini saqlab qoladi, balki butun dunyo olimlari va ishqibozlari uchun qulaylikni oshiradi. Akademik ishtirok va Navoiyga bo'lgan ilmiy qiziqish yana o'sdi, so'nggi o'n yil ichida ilmiy tadqiqot natijalari sezilarli darajada oshdi.

Bu taraqqiyot yo'nalishi, ayniqsa, Markaziy Osiyo va Turkiyada yaqqol namoyon bo'lib, olimlar uning asarlarini zamonaviy tadqiqotlar orqali qaytadan o'rganmoqda. Mavjud yo'nalishlarni hisobga olgan holda, 2040-yilga borib Navoiy asarlari jahon miqyosida universitetlar darajasidagi qiyosiy adabiyot o'quv dasturlarining muhim qismiga kiritilishi tahmin qilinmoqda. Ushbu integratsiya, ehtimol, davom etayotgan raqamlashtirish sa'y-harakatlari, turkiy merosni tadqiq qilish uchun mablag'ni ko'paytirish va tarjima loyihalarini, xususan, Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyoda tarqalishi bilan bog'liq.

Xulosa: Alisher Navoiy qo'shgan hissalar turkiy adabiyotning yo'nalishini o'chmas tarzda shakllantirdi va jahon madaniy va ilmiy sohalarda aks-sado berishda davom etmoqda.

Uning tildan innovatsion foydalanishi, asarlaridagi umuminsoniy mavzular bilan birgalikda merosining abadiy dolzarbligini ta'kidlaydi. Raqamli gumanitar fanlar va madaniyatlararo tadqiqotlar rivojlanib borar ekan, Navoiy ijodi doimiy izlanishlar uchun qulay zamin yaratadi va adabiyot tarixi va madaniy o'zaro bog'liqlik haqidagi tushunchamizni boyitishni va'da qiladi.

REFERENCES

1. Bartold, V. V. (1963). Markaziy
2. Osiyo tarixi bo'yicha to'rtta tadqiqot. Leiden: Brill Akademik nashriyotlar.[1]
3. Ekmann, J. (1966). Chag'atoy adabiyoti. In *Philologiae Turcicae Fundamenta*, jild. II, Visbaden: Frants Shtayner Verlag. [2]

4. Karimov, I. A. (1997). Alisher Navoiy va turkiy madaniyatning uygʻonish davri. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy matbuoti. [3]
5. DeWeese, D. (1994). Oltin Oʻrdada islomlashtirish va mahalliy din: Baba Tukles va tarixiy va epik anʼanalarda Islomni qabul qilish. Universitet parki: Pensilvaniya shtat universiteti nashriyoti. [4]
6. Köprülü, M. F. (2006). Turk adabiyotida ilk tasavvufchilar. Trans. Gari Leyzer va Robert Dankoff. London: Routledge. [5]
7. Allworth, E. (1990). Hozirgi oʻzbeklar: XIV asrdan to hozirgi kungacha. Stenford: Guver instituti matbuoti. [6]
8. YUNESKO. (1991). Alisher Navoiy: XV asr temuriy shoiri va davlat arbobi. Parij: YuNESKO nashriyoti. [7]
9. Rustamov, A. (2011). Navoiy asarlari leksikasi va uslubiyati. Toshkent: Muxlis. [8]
10. Xujamberdieva, F. (2018). “Alisher Navoiy gʻazallarining uslubiy oʻziga xosligi”. Oʻzbek filologiya jurnali, jild. 4(2), 25–32-betlar. [9]
11. Mirvaliev, B. (2004). Alisher Navoiy – Til va tafakkur ziyo. Toshkent: Akademik nashr. [10]
12. Yevropa turkiyshunoslik assotsiatsiyasi. (2022). Turkiy adabiyotshunoslik tadqiqot yoʻnalishlari boʻyicha yillik hisobot. [11]
13. “Navoiy raqamli korpus” loyihasi (2020). Alisher Navoiy asarlarining izohli korpusi. Toshkent: Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi. [12]